

О. КОСТЕНКО

ПРИРОДНІ І ЛЮДСЬКІ ФАКТОРИ У ПРАВІ

Дослідження з позиції соціального натуралізму

Як це не дивно, але феномен права, що виникло разом із виникненням людства і супроводжує усе життя кожної людини, поки що залишається непізнанною таємницею. Особливо очевидним це стає тоді, коли замислюєшся: що таке право? На цьому шляху, на нашу думку, людство ще чекають великі відкриття...

А сьогодні надзвичайно важливим є правильно поставити питання про «право» перед наукою, оскільки від цього залежить, чи правильно здійснюватиметься наукове дослідження, що має привести до правильної відповіді.

Як свідчить досвід, для того, щоб отримати правильну відповідь на питання, треба правильно це питання поставити.

Гадаю, у правознавстві має існувати якесь «основне питання правознавства», розв'язавши яке, ми зрозуміємо, що таке право.

При найближчому розгляді історії правознавства можна зробити висновок, що **основне питання правознавства має бути сформульовано так: «Право — це витвір природи чи людей? А якщо того й іншого, то яка роль природи і яка роль людей у творенні права?»** Відповідь саме на це запитання, на нашу думку, дасть можливість зрозуміти, що таке право. А зрозумівши це, люди будуть розумно користатися із права, уникаючи, зокрема, правового свавілля і правових ілюзій.

І тут слід зазначити, що Гуго Гроцій, розглядаючи питання, чи є правознавство наукою, писав: «Багато хто досі намагався надати цій галузі (юриспруденції. — **О.К.**) наукової форми, але ніхто не зміг цього зробити, та й, відверто кажучи, це неможливо було здійснити інакше як... відокремивши те, що виникло внаслідок установа, від того, що виникає із самої природи»¹. Ця ідея особливо актуальна тепер, коли гострою є потреба у модернізації української юридичної науки, виходячи з нового розуміння, що таке право. Якщо ж юриспруденція стане справді наукою, то можливими будуть і наукові відкриття в юриспру-

¹ Гроцій Гуго. О праве войны и мира. — М., 1994. — С. 52.

денції, без яких вона залишиться лише ремеслом.

Отже можна зробити такий висновок: правознавство стає справді наукою лише тоді, коли досліджує не тільки людське начало права, а й природне, тобто коли, розв'язуючи основне питання правознавства, визнає, що право є витвором не тільки людей, а й природи.

Проблему співвідношення людського і природного у праві аналізував також Дж. Локк. «Зобов'язання закону природи, — писав він, — не перестають існувати у суспільстві, вони лише у багатьох випадках чіткіше виражені і відповідно до людських законів супроводжуються відомими покараннями, щоб примусити їх виконувати. Таким чином, закон природи виступає як вічне керівництво для всіх людей, для законодавців такою ж мірою, як і для інших. Ті закони, які вони створюють для спрямування дій інших людей, мають так само, як і їхні власні дії і дії інших людей, відповідати закону природи...»².

Отже, якщо Гуго Гроцій лише пропонував розрізнити людське і природне у праві, то Дж. Локк уже намагався дати відповідь на запитання: яка ж роль людського і природного у праві? Тому з ідеями Гуго Гроція і Дж. Локка пов'язані два важливих кроки на шляху до розв'язання основного питання правознавства.

Факти, що вказують на тенденцію до поширення у сучасному світі правового свавілля і правових ілюзій, та ознаки кризи юриспруденції актуалізують розв'язання основного питання правознавства, зокрема визначення ролі людського фактора у праві. На нашу думку, методологічним інструментом, придатним для дослідження місця людського фактора у праві, може бути «**принцип со-**

² Локк Дж. Сочинения в трех томах. Т. 3. — М., 1988. — С. 341.

ціального натуралізму»³. Цей принцип можна сформулювати таким чином: соціальні явища слід розглядати як такі, що, подібно до біологічних чи фізичних, підпорядковуються законам природи. Це означає, зокрема, що воля і свідомість формуються у людей не для того, щоб жити поза законами природи, а у злагоді із ними.

Характеризуючи евристичні можливості принципу соціального натуралізму, слід зазначити, що з його використанням можна скласти правильне уявлення про природу найрізноманітніших соціальних явищ. Драма сучасної цивілізації полягає у тому, що серед людей набуло поширення неправильне уявлення про природу речей, яке проявляється у вигляді сваволі та ілюзій. Саме це є підґрунтям будь-якої соціальної драми. Як наслідок — втрачається критерій для розрізнення добра і зла, істини і неістини, правильного і неправильного, людей «хороших» і людей «поганих», соціальної норми і патології тощо. Доти, поки суспільство не буде правильно розрізняти людей «хороших» і людей «поганих», воно не зможе нормально розвиватися. На це вказував ще давньогрецький філософ Антисфен. А для такого розрізнення слід знайти критерій. Потреба у цьому критерії є надзвичайно актуальною, особливо для сучасного українського суспільства, де «погані» люди часто перебувають у кращому становищі, ніж «хороші».

Принцип соціального натуралізму надає такий критерій: це відповідність чи невідповідність того чи іншого явища законам природи. За допомогою цього принципу можна сформулювати «**золоте правило**»: істинне все те, що відповідає законам природи, а неістинне — те, що суперечить їм;

³ Див. зокрема: Костенко О. Соціальний натуралізм як методологічний принцип юриспруденції і кримінології // Вісн. Академії правових наук України. — 2004. — № 4. — С. 133–145.

добро — це те, що відповідає законам природи, а зло — це те, що їм суперечить; «хороші» люди — ті, котрі живуть у злагоді із законами природи, а «погані» — ті, хто порушує ці закони, і т.д. Інакше кажучи: **правильне те, що відповідає законам природи, а неправильне — те, що не відповідає їм.** Тому «золоте правило» поведінки для людей можна сформулювати так: веди себе відповідно до законів Матері-Природи.

Виходячи з принципу соціального натуралізму, на запитання: «Чи існує на світі Ідеал?» можна відповісти так: **«Ідеалом є Природа!»**. Критерій **Краси** — це також відповідність речей законам Матері-Природи. **Справедливість**, за принципом соціального натуралізму, — це спосіб розв'язання проблем за законами соціальної природи. Отже, і для справедливості, як і для будь-яких інших соціальних категорій, критерієм мають бути закони Матері-Природи.

Усяке зло, будучи протиприродним, є, однак, реальним, бо реальність становлять як речі природні, тобто такі, що існують у злагоді із законами природи, так і речі протиприродні — такі, які перебувають у протиріччі із законами природи. Наприклад, сьогодні у світі набула політичної гостроти проблема одностатевих шлюбів. Треба визначитися: це нормально чи це патологія? З точки зору соціального натуралізму такі шлюби за жодних умов не є природними і тому не можуть бути легалізовані, а тим паче прирівнюватися до шлюбу між чоловіком і жінкою. Навпаки, визнаючи одностатеві сексуальні стосунки патологією, треба шукати шляхи їх трансформування до нормальних, бо однаково протиприродним є і кара за одностатеві взаємини, і законодавчий дозвіл на одностатевий шлюб.

Прояви людської сваволі та ілюзій у вигляді соціального волонтаризму й утопізму, які набули сьогодні, зокрема в Україні, надзвичайного поширення, свідчать про те, що нашому суспільству бракує соціальної

доктрини, здатної показати реформаторам, як слід реформувати суспільство, не порушуючи при цьому законів природи. Така соціальна доктрина необхідна тому, що **згідно з принципом соціального натуралізму ті добрі наміри, в тому числі і реформаторські, які суперечать законам природи, несподівано для самих реформаторів, усупереч їхнім очікуванням, реалізуючись, перетворюються на зло.** За цієї умови добрі наміри стають джерелом небезпеки для людей, які про це можуть і не здогадуватися, не будучи озброєними правильною соціальною доктриною. Не маючи належної соціальної культури, що формується під впливом такої доктрини, реформатори повстають проти Матері-Природи, бо уражаються комплексом сваволі й ілюзій, який, зокрема, проявляється у гаслі: «Залізною рукою заженемо людство у щастя!». Історія «волає» фактами, що свідчать про це.

За принципом соціального натуралізму все протиприродне (зокрема політичний та економічний безлад, беззаконня й аморальність тощо) є проявом так званого комплексу сваволі та ілюзій, що притаманний людям за умов кризи соціальної культури. Цей же комплекс уражає і реформаторів, якщо їхня соціальна культура не засновується на правильній соціальній доктрині. Без такої «освітлюючої» доктрини реформатори, діючи наосліп, неодмінно потраплятимуть у підступну пастку волонтаризму й утопізму. Завдяки доктрині соціального натуралізму на шляху реформаторства можна, образно кажучи, виставити у небезпечних місцях попереджувальні знаки: **«Обережно: пастка!»**. Це стосується і реформ, шлях до яких Україні відкрила Помаранчева революція.

Отже, лише правильна доктрина може забезпечити реформаторів від волонтаризму й утопізму. А критерієм її правильності є те, наскільки вона здатна забезпечити людям узгодженість їхньої волі та свідо-

мості із природними законами суспільного життя. Доктрина соціального натуралізму, на нашу думку, відповідає вказаному критерію. У цьому переконує застосування нами принципу соціального натуралізму в наукових дослідженнях від 1993 року, зокрема у тих, які здійснювалися в рамках науково-дослідних робіт в Інституті держави і права ім. В.М. Корецького НАН України⁴.

Слід зауважити, що принцип соціального натуралізму зовсім не означає переходу на шлях редукаціонізму (тобто теоретичного «опускання» соціальних явищ з вищих щаблів розвитку природи до нижчих, де розміщуються біологічні та фізичні явища), щоб визнати наявність у соціальних явищ природної основи. Є інший шлях визнання природної основи соціальних явищ, а саме: згідно з принципом соціального натуралізму визнати спільною природною основою фізичних, біологічних та соціальних явищ закони Матері-Природи. Вони є «спільним знаменником» для всього сущого.

З принципу соціального натуралізму випливає: право, будучи соціальним явищем, слід розглядати як таке, що не може не мати природної основи. Але якщо право має природну основу, то що в цьому соціальному явищі є від людей?

З. Фрейд, наприклад, вважав, що соціальні інститути виникають для того, щоб пригнічувати біологічні інстинкти. Звідси можна зробити висновок: основою права є біологічні інстинкти, які слід пригнічувати засобами права, оскільки прояв цих інстинктів антисоціальний. Так можна трактувати фрейдистський підхід в уявленнях про антропологічний аспект права і, зокрема, про антропогенність права.

⁴ Див.: Костенко О. Соціальний натуралізм як методологічний принцип юриспруденції і кримінології // Вісн. Академії правових наук України. — 2004. — № 4. — С. 134.

Однак принцип соціального натуралізму дає змогу виявити хибність такого підходу.

Згідно з цим принципом саме суспільство і всі суспільні явища, в тому числі й право, існують не для пригнічення біологічних інстинктів, як вважав З. Фрейд, а навпаки — для того, щоб забезпечити узгодження біологічних інстинктів людини із законами Матері-Природи.

Заслугою З. Фрейда є те, що він, розвиваючи дарвінізм, відкрив ознаки, які вказують на зв'язок соціальної природи людини з її біологічною природою. Однак «батько психоаналізу» не помітив, що цей зв'язок має генетичний характер — соціальне є вищою формою природи, яка народжується з біологічної форми й існує поряд з нею, а не замість неї. Тому З. Фрейд хибно тлумачив, що соціальне виникає для пригнічення біологічного. Це він приписував і праву.

Проте, згідно з принципом соціального натуралізму, **соціальне, у тому числі і право, не має антибіологічного характеру, так само, як і біологічне — антисоціального характеру: вони пов'язані між собою генетично, а не існують антагоністично.**

Біологічне має не антисоціальний, а протосоціальний характер. Саме завдяки біологічним інстинктам у людей розвиваються властивості, що мають їхню соціальну природу, люди стають здатними до суспільного життя. Усі соціальні властивості особистості — це вища форма розвитку її біологічних інстинктів, причому соціальне в людини нашаровується на біологічне, а не руйнує його.

Виходячи з принципу соціального натуралізму, антропологічний аспект права полягає не у пригніченні всіх біологічних інстинктів людей, як тлумачив З. Фрейд, а в забезпеченні свободи тих біологічних інстинктів, які проявляються згідно із законами соціальної природи, і для пригнічення тих біологічних інстинктів, що проявляються всупереч цим законам.

Таким чином, людський фактор у праві не можна визначати, виходячи з уявлення, що право є продуктом конфлікту між соціальним і біологічним, як трактував З. Фрейд.

Надзвичайно важливим для дослідження людського фактора у праві є розв'язання питання, сформульованого ще Дж. Локком: «Чи існує відображення закону природи в душі людини?» Слід зауважити, що Дж. Локк під «законом природи» розумів закон, який є витвором Матері-Природи, а не людей, вважаючи, що саме ним має керуватись як будь-який законодавець, так і будь-яка людина, на котру також поширюється рукотворне законодавство.

Здійснивши відповідне дослідження, Дж. Локк досить обґрунтовано резюмує: «закон природи» не записано від народження у душі людини⁵. Люди обдаровані лише здатністю пізнавати «закон природи».

Виходячи з того, що право як феномен людського суспільства має засновуватися на «законі природи», Дж. Локк категорично заперечує правильність прислів'я «Глас народу — глас Божий». «...Яке хибне, яке підступне це твердження, — пише він, — які лиха воно таїть у собі, з якими партійними пристрастями, з яким жорстоким умислом кидали у натовп це зловісне прислів'я... Чи існує щось настільки нечестиве, настільки безбожне, настільки вороже праву Божому і людському, до чого коли-небудь не закликав шаленіючий натовп у своїй згоді, або — краще — у змові? Ми знаємо, що це призводило до нищення храмів Божих, до безмежної бруталності й мерзотності, до зневаження законів...»⁶.

Отже, не лише властивості людини, а й властивості народу не можуть бути причиною, а тільки умовою існування права, на-

даючи законам природи форму того чи іншого законодавства держави. Однак ця форма, залежна від властивостей особистості і народу, зокрема від волі та свідомості людей, може бути як такою, що відповідає законам природи, так і такою, що не відповідає їм.

Це означає, що законодавство держави, навіть тоді, коли воно відображає волю і свідомість народу, може суперечити законам природи. Таке трапляється у випадках, якщо соціальна (тобто політична, економічна, правова, моральна) культура народу перебуває у стані кризи. Тому, аби не закріпити у формі законодавства свавілля й ілюзії народу, Дж. Локк вважав правильним «звертатись не до більшості, а до більш мудрих і проникливіх»⁷. Мудріші і проникливіші — це ті, хто пізнав закони природи, зокрема природного права.

До речі, якщо тлумачити ці ідеї Дж. Локка з позиції соціального натуралізму, то з них випливає так звана **«культурно-владна» концепція демократії**, що може мати значення як для теорії, так і для практики демократії.

За цією концепцією **демократія розглядається не просто як влада народу, а як влада народу, що має належну соціальну (у тому числі політичну, економічну, правову, моральну) культуру**. Не випадково, що феномен демократії виник у Стародавній Греції, бо саме у цій країні на той час була найрозвиненіша соціальна культура. Розбудувати демократію без соціальної культури громадян неможливо, оскільки завжди в результаті такого будівництва із рук будівничих виходитиме «псевдодемократія», коли свавілля й ілюзії пануватимуть у державі і замість демократизму в суспільстві розвинеться одне з двох: або криміналізм, або його альтернатива — тоталітаризм. Третнього не дано!

⁵ Див: Л о к к Дж . Сочинения в трех томах. — Т. 3. — М., 1988. — С. 16.

⁶ Там само. — С. 26.

⁷ Там само. — С. 6.

Стосовно державної влади, то з принципу соціального натуралізму випливає такий висновок: найкращою є та державна влада, яка найповніше втілює у своїй діяльності владу над людьми Матері-Природи, діючи за її законами. А таке втілення залежить від людського фактора.

Отже, принцип соціального натуралізму — це той ключ, який відчиняє двері до пізнання ролі людського фактора у праві, а також у державній владі та інших соціальних інституціях.

Згідно з цим принципом основне питання правознавства можна розв'язати таким чином: **у творенні права роль природного фактора полягає у тому, що природа створює закони, які ми називаємо «законами природи», а людського фактора — у тому, що люди надають «законам природи» соціальної форми, яку ми називаємо «законодавством», або «нормативно-правовими актами».**

З принципу соціального натуралізму випливає важливе правило для законодавця і судді: **те чи інше діяння може визнаватися злочином лише тоді, коли воно порушує природні закони суспільного життя.** Тільки за такі діяння має передбачатися кримінальна відповідальність у кримінальних кодексах і тільки щодо таких діянь повинні застосовувати кримінальні кодекси. Тому слід дотримуватися презумпції: будь-яке діяння, передбачене у кримінальному кодексі, є таким, що суперечить законам соціальної природи, тобто протиприродним.

З огляду на викладене право визначаємо як заснований на законах природи, яким надано форми законодавства і правової практики, інститут забезпечення соціального порядку, сприятливого для нормального існування людей у суспільстві.

Визначене таким чином **право забезпечує соціальний порядок тим, що воно є засобом узгодження проявів волі та свідомості людей із законами природи.**

Звідси, на нашу думку, і слід виводити роль людського фактора у праві. Очевидно, вона полягає у тому, що люди надають законам природи, за якими існує суспільство, форму законодавства, або, як його ще називають, «позитивного законодавства», а також у тому, що люди самі застосовують законодавство.

Інакше кажучи, для того, щоб визначити роль людського фактора у праві, треба розв'язати проблему антропогенності права, тобто проблему меж залежності права від властивостей людини та її діяльності. Особливо гостро ця проблема постає у зв'язку із реформою права, як це, зокрема, спостерігається сьогодні в Україні.

Розглядаючи роль людського фактора у праві, основне питання правознавства можна модифікувати так: «Людина — творець права в цілому чи лише законодавства і правової практики як позитивного аспекту права, який у єдності з природним аспектом утворює феномен права?» І відповідь на це питання має бути такою: «Людина — творець не права в цілому, а лише законодавства і правової практики, тобто тільки позитивного аспекту права, який у єдності з природним аспектом утворює феномен права». Це, очевидно, і становить **антропогенність права.** Аналогічним чином можна визначити **антропогенність держави.**

Спеціальною галуззю науки, яка досліджуватиме людський фактор у праві, очевидно, має бути **правова антропологія.** Зокрема, вона покликана визначати роль властивостей людей у творенні права, якщо під правом розуміти закони природи, так чи інакше втілені волею і свідомістю людей у законодавстві держави і правовій практиці. Так само можна говорити і про **державницьку антропологію,** що має досліджувати роль людського фактора у творенні держави.

Яке ж теоретичне і практичне значення концепції ролі людського фактора у тво-

ренні права, сформульованої за допомогою принципу соціального натуралізму?

Теоретичне значення цієї концепції полягає у тому, що вона, даючи правильне уявлення про роль людського фактора у творенні права, запобігає як перебільшенню цієї ролі у правовій доктрині, так і її недооцінці, тобто дозволяє уникнути як правового волюнтаризму, так і законодавчого нігілізму.

Практичне значення концепції ролі людського фактора у творенні права полягає в тому, що вона вказує: законодавство держави і правова практика мають вдосконалюватися таким чином, щоб найповніше втілювати закони природи і, зокрема, закони природного права.

Виходячи із викладеного, реформувати право (як і державу) — означає правильно використати можливості людського фактора у творенні права (чи держави). А ці можливості правильно визначити допомагає принцип соціального натуралізму.

І ще один висновок випливає із дослідження людського фактора у праві з позиції соціального натуралізму: законодавство у державі не лише створюється волею і свідомістю людей, а й ними застосовується. Таке уявлення про законодавство дає змогу сформулювати так звану **інструментальну** концепцію законодавства. Згідно з нею законодавство у державі має розглядатися як інструмент, який діє не самочинно, а лише тоді і так, коли і як його застосовують люди. Інакше кажучи, людський фактор у праві полягає ще й у тому, що від властивостей людей залежить, як саме діятиме законодавство, ними застосовуване. Визначальною властивістю людей, від якої це залежить, є їхня **соціальна культура, що має розглядатися як міра узгодженості волі та свідомості людей із законами природи.**

Без належної соціальної культури людський фактор проявлятиметься як зловживання законодавством. З інструментальної

концепції законодавства випливає такий висновок: яким би досконалим не було законодавство, завжди існує можливість ним зловживати. Ця можливість і реалізується тими, хто не має належної соціальної культури.

Отже, навіть за найкращого законодавства людський фактор у праві може проявлятися у вигляді зловживання цим законодавством, якщо у того, хто користується ним як інструментом, відсутня відповідного рівня соціальна культура.

Свого часу Ф. Ніцше поставив парадоксальне, на перший погляд, запитання: чи може бути мораль шкідливою? Так само можна сформулювати наступне запитання: чи може бути право шкідливим? На нашу думку, **право, як і мораль, може бути не лише корисним, а й шкідливим.** Така відповідь впливає із запропонованої вище концепції ролі людського фактора у праві, яка придатна також для пояснення ролі цього фактора в моралі.

Якщо законодавство неадекватно відображає закони природи або якщо люди через свою сваволлю та ілюзії зловживають законодавством, то право стає шкідливим. Так само, якщо моральні приписи, сформульовані людьми, неадекватно відображають закони природи або якщо люди через свою сваволлю та ілюзії зловживають цими моральними приписами, мораль теж стає шкідливою. І тому не мав рації Ф. Ніцше, який, відповідаючи на сформульоване ним запитання «Чи може мораль бути шкідливою?», стверджував, що будь-яка мораль шкідлива. Насправді ж, **шкідливою є лише та мораль, у якій людський фактор відіграє неправильну роль. Це стосується і права.** Зокрема, мораль і право можуть бути шкідливими тоді, коли законодавство та моральні приписи застаріли і вже неадекватно відображають ті закони природи, за якими існує нове суспільство, що виникає в результаті розвитку замість старого. Сократ, наприклад, досягнувши своїм генієм нову,

прогресивну, мораль, мав усі підстави вважати моральні засади своїх сучасників шкідливими, оскільки, будучи застарілими, вони стали гальмом на шляху суспільного прогресу. Так само можна сказати, що право, яке існувало в Афінах до Солона, чи право, котре застосовували у Франції до Наполеона, теж стало на той час шкідливим і тому було реформовано, тобто замінено новим, з корисними властивостями для нового суспільства.

Отже, саме через людський фактор може відбуватися руйнація старої чи, навпаки, — розбудова нової моральності у суспільстві, під якою слід розуміти моральний порядок, адекватний законам природної моралі, а також руйнація старої чи розбудова нової законності суспільства, під якою слід розуміти правовий порядок, адекватний законам природного права.

Чи буде людський фактор проявлятися у моралі та праві саме таким чином — залежить від соціальної культури людей.

Цей висновок має також кримінологічне значення. Зокрема, дослідження у рамках започаткованого в Інституті держави і права ім. В.М. Корецького НАН України нового наукового напрямку — політичної кримінології — вказують: людський фактор слід розглядати як такий, який відіграє визначальну роль у тому, що із чинного законодавства люди здатні отримувати не лише законну, а й злочинну користь, порушуючи правовий порядок шляхом зловживання законодавством. Особливо виразно це проявляється у корупції, якщо на її корені поглянути не з точки зору — чому чиновники беруть хабарі, а з іншої — чому громадяни дають хабарі?

Знайшовши відповідь на останнє запитання, можна скласти правильне уявлення про роль людського фактора у творенні такого виду беззаконня, як корупція.

У світлі цього стає очевидним, що **корупція існує не лише тому, що хтось бере**

хабарі, а й тому, що хтось їх дає, не маючи належної соціальної культури для того, щоб задовольняти свої потреби законним способом. Тому, на нашу думку, утвердження правового порядку і, зокрема, результативна протидія корупції та іншим кримінальним перешкодам на шляху прогресу українського суспільства неможливі без підвищення рівня соціальної (політичної, економічної, правової, моральної) культури громадян, від якої залежить дія людського фактора у забезпеченні правового порядку. Тому утопічними видаються сподівання на те, що корупцію можна подолати шляхом впливу лише на тих, хто бере хабарі, не сприяючи розвитку соціальної, зокрема антикримінальної, антикорупційної культури у тих, котрі дають хабарі.

Суспільство, де громадяни не мають належної соціальної (у тому числі правової) культури, не може існувати без корупції. Це — кримінологічний закон. Якщо хтось захоче всупереч цьому закону усунути корупцію, не розвиваючи соціальної культури громадян, то він неодмінно змушений буде вдатися до волюнтаристських (тобто свавільних) заходів. Іншого шляху у нього не буде.

Слід, очевидно, діяти за принципом: якщо завдяки належному рівню культури громадяни перестануть давати хабарі, то чиновники внаслідок цього втратять можливість їх брати. Це впливає з того, що соціальна культура людей визначає, чи буде беззаконня в суспільстві і як саме діятиме законодавство у державі, якщо люди його застосуватимуть.

Якщо ж соціальна культура людей визначає, як буде втілюватися законодавство в державі, то з цього впливає, що соціальна культура людей, у тому числі і їхня права культура, вище Конституції і будь-яких інших законів, бо саме завдяки їй люди, приводячи у дію законодавство, роблять це згідно із законами Вищого Законодавця, яким є Мати-Природа.

Можна стверджувати, що існує наступна закономірність: **кожен народ має таке право, яке визначається його соціальною (у тому числі правовою) культурою.** Тому, зокрема, принцип верховенства права може бути втілений у життя лише за належної соціальної культури громадян. Інакше кажучи: яка соціальна культура народу — таке у нього і право, а, отже, і правопорядок.

На це вказує і тлумачення співвідношення «благодаті і закону», запропоноване, зокрема, апостолом Павлом. «Гріх не має над вами панувати, бо ви не під законом, але під благодаттю», — писав апостол Павло у своєму Посланні до римлян (глава 6, вірш 14). «Закон» апостол Павло визначав як засіб для пізнання гріха: «Законом пізнається гріх» (Послання до римлян, глава 3, вірш 20). Стосовно «благодаті», то є всі підстави вважати, що цим словом він називав стан узгодженості волі та свідомості людини з Богом, який людина отримувала через свою віру у Бога. Якщо Бога розуміти як Природу, то й благодать слід розуміти як культуру людини, тобто стан узгодженості її волі та свідомості з Природою.

Отже, подібно до того, як у християнській ідеології стверджується, що від «благодаті» залежить, як людина користуватиметься «законом», так і в юридичній науці слід вважати, що **від «культури» людини залежить, як вона користуватиметься «законодавством, прийнятим у державі».**

Звідси і слід виходити в юридичній науці, а також у правовій антропології, визначаючи роль людського фактора у праві, бо право — це і є, зокрема, використання людьми «законодавства, прийнятого у державі».

Однією із форм існування соціальної культури людини є доктрина, у тому числі правова. Викладена вище концепція ролі соціальної культури людини у праві сприяє також розвитку концепції ролі доктрини у праві, зокрема доктрини природного права.

Без доктрини не може ефективно діяти людський фактор у праві, люди не можуть творити належне законодавство і належним чином його використовувати у правовій практиці, оскільки лише за допомогою доктрини можна пізнати ті закони природи, на яких має засновуватися право.

Найкращим законодавцем є той, хто користується найкращою правовою доктриною. Так само той, хто користується найкращою правовою доктриною, найкраще застосовує законодавство, прийняте у державі, тобто створює найкращу правову практику. Образно кажучи, законодавець чи юрист без правової доктрини — це «вершник без голови».

Тому нагальним є підвищення ролі наукового (доктринального) тлумачення законодавства при здійсненні правосуддя в Україні⁸.

У міжнародному, а також у національному праві, наприклад Англії, доктрина є одним із джерел права.

Не можна, на нашу думку, обійтися без правової доктрини, зокрема при здійсненні правосуддя Конституційним Судом, оскільки для тлумачення Конституції, що має найвищу юридичну силу, не існує ще вищого законодавства, на яке можна було б опертися суддям. Їм нічого не залишається для опертя, як правова доктрина, котра відображає закони природного права, тобто закони, дані Вищим Законодавцем — Матір'ю-Природою. Отже, лише завдяки правовій доктрині судді Конституційного Суду можуть отримати критерії для тлумачення Конституції. Тому найкращим суддею Конституційного Суду є той, хто має найкращу правову культуру і озброєний найкращою правовою доктриною.

⁸ Детальніше про це див.: Костенко О. М. Наукове (доктринальне) тлумачення законів та його роль у здійсненні правосуддя // Право України. — 2000. — № 6 — С. 34–36.

При найближчому розгляді рішень Конституційного Суду можна помітити, що найобґрунтованішими є ті рішення, які спиралися на правову доктрину, зокрема на доктрину природного права.

Очевидно, що в Україні, як і в інших країнах, має відбуватися процес «науковізації» правосуддя. Міф про те, що наука може позбавити суддю незалежності, повинен розвіятися. Незалежність суду від науки, у тому числі юридичної, — це абсурд, який усіляко маскують антинауковими міфами ті, хто хотів би використати суддівську незалежність для прийняття свавільних рішень. Так званий юридичний обскурантизм у судочинстві завдає істотної шкоди правосуддю. Юридичній науці за своїм визначенням властиво протистояти цьому обскурантизму, тому вона повинна стати повноправним учасником судового процесу в ім'я досягнення мети правосуддя.

Окрім того, «науковізація» судочинства сприятиме реалізації принципу незалежності суддів, оскільки справді незалежним від будь-чийого свавілля суддя може бути лише тоді, коли він здатний приймати правильне рішення з тих чи інших проблем. А сприяння правильному розв'язанню проблем і є призначенням науки, у тому числі і юридичної. Найкращий спосіб протидіяти чужій сваволі — це спиратися на закони природи, які пізнаються за допомогою науки. Не може бути незалежним суддя, котрий не має правової культури, що формується на базі юридичної науки. Така незалежність проявлятиметься лише у вигляді свавілля.

Отже, правова культура судді, що формується, зокрема, на підґрунті юридичної науки, є тим людським фактором, який забезпечує йому незалежність від будь-якого свавілля.

Усі суди мають бути законом зобов'язані розглядати висновки науковців про наукове (доктринальне) тлумачення чинного законодавства, якщо про такий розгляд чин-

ного законодавства заявлено клопотання учасника судового процесу, і давати цьому висновку відповідну оцінку. Так само, як за чинним законодавством суд діє стосовно висновків спеціалістів у неюридичних галузях науки.

На нашу думку, «правовий статус» наукового (доктринального) тлумачення законодавства слід визначити у процесуальному законодавстві України.

Можливо, варто було б законодавчо закріпити і таку форму участі юридичної науки у судочинстві, як «правові (судові) консиліуми», що можуть призначатися у зв'язку із виникненням проблем у застосуванні судами чинного законодавства, розв'язання яких потребує доктринального (наукового) тлумачення. Це, безумовно, також сприяло би правильному функціонуванню людського фактора у праві і повнішому використанню його можливостей.

Якщо подібним чином досліджувати роль людського фактора у творенні держави, то можна побачити, що ця роль є аналогічною ролі людського фактора у творенні права. З цього, зокрема, випливає, що держава такою ж мірою антропогенна, як і право. Отже, держава, як і громадянин, у своїй діяльності керується волею і свідомістю, притаманною людям. А це означає, що діяльність держави, як і громадянина, залежить від стану волі та свідомості людей, котрі цю державну діяльність здійснюють.

Із зазначеного можна зробити висновок: якщо діяльність і держави, і громадянина однаковою мірою є проявами притаманної людям волі та свідомості, то в суспільстві має існувати **принцип рівності держави і громадянина перед законом та судом**. Без цього неможливо реалізувати принцип верховенства права у будь-якій країні, і в Україні зокрема.

Викладена вище концепція соціальної культури громадян, що впливає з принципу соціального натуралізму, має значен-

ня також для розвитку теорії і практики демократії. Очевидно, існує така закономірність: розвиток демократії в суспільстві залежить від стану науки і особливо від стану соціальної науки, яка визначає рівень соціальної культури громадян. Тому надзвичайно актуальним для України видається наступне гасло: «До демократії — через просвітництво!». Влада народу є фікцією, якщо народ має низький рівень соціальної (політичної, економічної, правової, моральної) культури. Це — закон. Звідси випливає необхідність формування ідеології, яку можна було б назвати ідеологією «демократії через просвітництво».

Стратегічним фактором, що забезпечує сьогодні процвітання народів, є наука, на якій засновуються просвітництво і соціальна культура громадян. Від стану соціальної культури громадян залежить, якими будуть політика, економіка, право, мораль в Україні.

Пора вже позбутися ілюзії, що громадян мають ошасливити держава і державні діячі, що доля громадян перебуває у руках політиків. Насправді процвітання народів має передусім визначатися соціальною (політичною, економічною, правовою, моральною) культурою громадян. Що стосується політиків, то, перефразовуючи філософа Гегеля, можна сказати: кожен народ має тих політиків, яких він заслуговує.

Щасливими є народи, які не чекають благодаті від політиків, а творять добробут своїми руками, навчаючись цього у просвітителів, тобто з допомогою мислителів, учених, винахідників, письменників, вчителів, художників тощо.

І ще один висновок, який випливає із запропонованої нами концепції ролі людського фактора у праві. Його можна сформулювати так: право України відрізняється від права країн Європейського Союзу передусім людським фактором, а цей фактор визначається соціальною культурою громадян, які творять законодавство і застосовують його. Отже,

проблема узгодження українського права з правом країн Європейського Союзу — це насамперед проблема узгодження соціальної культури громадян України із соціальною культурою громадян країн ЄС. Особливо актуальною у зв'язку з цим є проблема узгодження української правової доктрини з тією правовою доктриною, на якій засноване право країн ЄС.

Без «європеїзації» людського фактора українське право не вдасться узгодити з правом країн ЄС. Це — утопія. Текст українського законодавства, очевидно, можна узгодити із текстами законодавства країн ЄС, але без «європеїзації» соціальної культури громадян України, зокрема без «європеїзації» української правової доктрини, цей текст застосовуватиметься по-українськи, тобто відповідно до стану українського людського фактора.

Це лише деякі висновки, до яких спонукає дослідження людського фактора у праві з позиції соціального натуралізму. Викладена тут концепція ролі людського фактора у творенні права може, на нашу думку, сприяти розробці доктрини для правової реформи у сучасній Україні.

О. Костенко

ПРИРОДНІ І ЛЮДСЬКІ ФАКТОРИ У ПРАВІ
Дослідження з позиції соціального натуралізму

Резюме

Розглядається «основне питання правознавства»: право — це витвір природи чи людей? Автор формулює концепцію природного і людського у праві, за допомогою якої пропонує розв'язувати гострі проблеми сучасності, зокрема юриспруденції.

О. Kostenko

NATURAL AND HUMAN FACTORS IN LAW
Research from the point of social naturalism

S u m m a r y

«The basic question of jurisprudence» is examined — is law natural or human? The author formulates the concept of natural and human factors in the law and suggests to use it for solving of vexed problems of modern jurisprudence.